

Investigating the Approach of Lorestan Publications to the Development of the Province in the Second Pahlavi Era (1330-1334)

Ghorban Ali Kenaroudi*

Mahammadali Jodaki**

Abstract

This study has been done by investigating 92 issues from eight titles of printed publications in Lorestan during the years 1330-1334. The purpose of this study is to review and evaluate the approach of these publications to reform and development in the province during these years. The main question of this research is that “what approach did Lorestan publications have to development in various economic, political, social and cultural fields?” In their view, what are the obstacles to the province's underdevelopment and what strategies have they offered to solve Lorestan's backwardness? Attempts are made to extract the characteristics and concepts related to development in these four sections from the titles and content of articles and materials contained in these publications and to analyze and evaluate them more than just quantifying them. The findings show that due to the coincidence of their publication with the 17th National Assembly elections and the relative freedom during the time of Dr. Mossadegh working as Prime Minister, issues related to political development have become more frequent in these publications. The authors of these articles have had a realistic approach to the problems and obstacles

* Assistant professor and member of the academic staff of the professor organization and the national library of iran (Corresponding Author), gh.k.edu@gmail.com

** Author and researcher of history, mohamadjodaki@gmail.com

Date received: 2022/06/18, Date of acceptance: 2022/11/31

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

of the province's underdevelopment. While emphasizing culture as the most fundamental basis for reform and development, they have made investment and modernization in this sector conditional on solving the economic problems of the society. Paying attention to local capacities and promoting a culture of public participation to solve social and economic problems is one of the solutions considered by these publications.

Keywords: Lorestan, Development, Development Obstacles, Second Pahlavi.

بررسی رویکرد نشریات لرستان به توسعه استان در دوره پهلوی دوم (۱۳۳۰-۱۳۳۴)

قربانعلی کنارودی*

محمدعلی جودکی**

چکیده

با روی کار آمدن پهلوی دوم و به ویژه از سال ۱۳۳۰ به بعد دولت عامل و آمر جدی توسعه و نوسازی شد. هدف توسعه مورد نظر دولت رشد اقتصادی و اجتماعی، فرهنگی، و سیاسی ایران بوده است. استان لرستان نیز به مانند دیگر مناطق کشور تحت تأثیر فعالیت‌های مربوط به توسعه در مرکز قرار گرفت. بخشی از این فعالیت‌ها در مطبوعات محلی لرستان منعکس شد و مورد نقد و بررسی صاحبان قلم قرار گرفت. پژوهش حاضر تلاش دارد تا با بررسی و ارزیابی رویکرد نشریات محلی لرستان به توسعه در طی سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۴ به این پرسش اصلی که «نشریات لرستان چه رویکردی به توسعه داشته‌اند و از دیدگاه آنان موانع توسعه نیافتگی استان چه بوده است؟» پاسخ دهد. روش پژوهش مبتنی بر تحلیل محتوای تیرها، مقالات، و مطالب موجود در نشریات است. در این ره یافت، ضمن استخراج مفاهیم مرتبط با شاخص‌های توسعه و سنجش کمی، به تحلیل و ارزیابی آن‌ها پرداخته می‌شود. یافته‌های بررسی نشان می‌دهد، به واسطه هم‌زمانی نشر این مطبوعات با انتخابات هفدهم شورای ملی و نیز آزادی نسبی در دوران نخست‌وزیری مصدق، مباحث مربوط به توسعه سیاسی فراوانی بیش‌تری در این نشریات داشته است. نویسندگان این مطالب برخورداردی

* استادیار و عضو هیئت علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (نویسنده مسئول)

gh.k.edu@gmail.com

** نویسنده و پژوهش‌گر تاریخ، mohamadjodaki@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۰۹

واقع‌بینانه با مشکلات و موانع توسعه‌نیافتگی استان داشته‌اند و، ضمن تأکید بر فرهنگ به‌عنوان اساسی‌ترین پایه اصلاحات و توسعه، سرمایه‌گذاری و نوسازی در این بخش را منوط به رفع مشکلات اقتصادی جامعه دانسته‌اند. توجه به ظرفیت‌های بومی و ترویج فرهنگ مشارکت عمومی، جهت رفع مشکلات اجتماعی-اقتصادی از راه‌کارهای موردنظر این نشریات است.

کلیدواژه‌ها: نشریات، لرستان، توسعه، موانع توسعه، پهلوی دوم.

۱. مقدمه

پیش از مشروطه، عشایر و روستائینان غالب جمعیت لرستان را تشکیل می‌دادند و اقتصاد آنان مبتنی بر تولید عشایری بود. سطح سواد و آموزش در این استان، درکنار وضعیت اجتماعی و اقتصادی، موانعی جهت توسعه ایجاد کرده بود. در دوره پهلوی اول، عشایر و ساکنان استان لرستان متحمل رنج ناشی از اجرای برخی برنامه‌های نوسازی شدند. آنان در برابر تمرکزگرایی دوره رضاشاه دست به مقاومت زدند که با اقدامات نظامی دولت مرکزی سرکوب شد، اما ورود برخی از مظاهر نوسازی و تمرکزگرایی نظیر ادارات، ارگان‌های نظامی، مراکز آموزشی، و ... اجتناب‌ناپذیر بود.

در شهریور ۱۳۲۰ و با سقوط دیکتاتوری رضاشاه، مجال مشارکت سیاسی-اجتماعی مردم مناطق مختلف بیش‌تر شد و، تا دهه ۱۳۳۰ و نهضت ملی کردن نفت، استان لرستان مانند دیگر مناطق تحت‌تأثیر تحولات دوره مصدق قرار گرفت و تلاش در جهت مشارکت سیاسی در سطح محلی و ملی آغاز شد. در نتیجه گسترش سواد در طبقه متوسط شهری، شرایط ورود آنان به فعالیت سیاسی امکان‌پذیر گردید و مشارکت سیاسی دغدغه خاطر برخی از افراد و گروه‌های سیاسی شد.

در این میان، سهم قلم‌به‌دستان در عرصه نشریات در گسترش اندیشه اصلاحات و توسعه در لرستان چشم‌گیر بود. اینان، که خود عمدتاً فرزند برخی دگرگونی‌های فرهنگی-آموزشی این دوره بودند، با فضای نسبتاً باز دوره مصدق، آزادی نشریات، و احزاب فرصت بیش‌تری برای تبدیل اندیشه‌های خود به خواستی اجتماعی پیدا کردند.

بررسی نشریات محلی لرستان در فاصله سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۳۴ می‌تواند گفتمان حاکم بر جامعه یا حداقل قشر متوسط شهری این استان را درباره توسعه و موانع آن نشان دهد. پژوهش حاضر درصدد است که، از بین ۹۲ شماره از ۸ عنوان از نشریات محلی لرستان،

رویکردهای نویسندگان مقالات در موضوع موردنظر را مورد ارزیابی قرار دهد. مقاله به دنبال پاسخ‌گویی به این پرسش است که نشریات لرستان چه رویکردی به مقوله اصلاحات و توسعه در استان داشتند و از دیدگاه آنان موانع توسعه‌نیافتگی استان چه بوده است؟

در حوزه مطبوعات لرستان تحقیقات متعددی از سوی فرید قاسمی صورت گرفته است. کتاب‌های پیشینه ارتباطات و مطبوعات خرم‌آباد (۱۳۸۷)، تاریخ روزنامه‌نگاری ایران (۱۳۷۰ ب)، و مقاله «تاریخچه مطبوعات لرستان» (۱۳۷۰ الف) از جمله آثار ایشان است که در آن‌ها به بررسی پیشینه و معرفی نشریات لرستان پرداخته و در پاره‌ای از موارد گریزی به برخی از ستون‌های این نشریات درباره اصلاحات و توسعه زده است (قاسمی ۱۳۹۰: ۱۰-۱۰۴). اما درباره موضوع مورد بحث این پژوهش، که توسعه در لرستان در سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۴ است، مطلبی ندارد. کتاب تاریخ جراید و مجلات ایران اثر صدر هاشمی (۱۳۶۳) نیز در سه جلد به معرفی مطبوعات ایران از دوره قاجار تا پهلوی دوم پرداخته است و صرفاً تاریخ مطبوعات و معرفی صاحبان آن را مورد بررسی قرار داده است.

در بین مقالات مرتبط با توسعه در لرستان می‌توان از مقاله «بررسی ریشه‌های توسعه‌نیافتگی سیاسی در استان لرستان» اثر علی فلاحی سیف‌الدین و دیگران (۱۳۹۳)، مقاله «مسائل و موانع توسعه استان لرستان» تألیف احمد حسینی (۱۳۹۰)، مقاله «واکاوی موانع فرهنگی توسعه سیاسی در ایران (عصر پهلوی دوم)» تألیف محمد حیدرپور کلیدسر و دیگران (۱۳۹۶)، و هم‌چنین مقاله «بررسی روند تحول و موانع ساختاری توسعه سیاسی در ایران (۱۳۰۴-۱۳۸۲)» (عبداللهی و راد ۱۳۸۸) یاد کرد.

مروری بر ادبیات توسعه در لرستان نشان می‌دهد که بخش اعظم مطالعات صورت گرفته توسط پژوهندگان عموماً پیرامون مقوله عام توسعه و توسعه‌نیافتگی در این استان است. فقط بخشی از آثار مشخصاً به موضوع خاص توسعه سیاسی پرداخته‌اند، اما از آن‌جاکه توسعه سیاسی وجهی از وجوه چندگانه توسعه است، مجموعه این نوع مطالعات به نحو مستقیم یا غیرمستقیم به امر توسعه در لرستان ربط می‌یابد. مقالات مذکور صرفاً به مقوله توسعه و موانع آن در استان لرستان و ایران پرداخته‌اند، ولی درباره رویکرد نشریات لرستان در سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۳۴ پژوهش مستقلی انجام نشده است.

باتوجه به شاخصه‌های مطرح شده در بحث توسعه، فراوانی موضوعات در نشریات به تفکیک مورد بررسی قرار گرفته تا مشخص شود کدام یک از شاخصه‌ها بیش تر مورد توجه

مطبوعات و نشریات آن دوره بوده است. از آنجاکه داده‌های آماری این پژوهش از محتوای تیرها، مقالات، و مطالب موجود در نشریات لرستان استخراج شده و سپس مفاهیم مرتبط با شاخص‌های توسعه به صورت عینی و کمی مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته، از روش تحلیل محتوا استفاده شده است که درحقیقت فن پژوهش به منظور تفسیر و تحلیل محتوا عینی، اصولی، و کمی است.

۲. مبانی نظری پژوهش

بحث توسعه و توسعه محلی یکی از مسائل مهم در حوزه اجتماعی و سیاسی است. این بحث، در چند دهه اخیر، توجه بسیاری از پژوهش‌گران به ویژه اندیشمندان علوم اجتماعی و علوم سیاسی را به خود جلب کرده است. اصطلاح توسعه مفهومی است چندبعدی که دارای جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، و منطقه‌ای است و دربین نخبگان فکری کشورهای جهان سوم و از جمله ایران از اولویت و اهمیت زیادی برخوردار است. ایران در دهه‌های اخیر، با تغییر و تحولات سیاسی و اجتماعی و رقابت با دیگر کشورهای در حال توسعه، به دنبال دستیابی به توسعه در ابعاد گوناگون آن بوده است. با مروری اجمالی بر نظریه‌های توسعه و توسعه‌نیافتگی، می‌توان آرای اندیشمندان این حوزه را در دو دیدگاه نوسازی و نظریه وابستگی دسته‌بندی کرد که در این نوشتار تنها به دیدگاه نوسازی پرداخته شده است.

طرفداران نظریه نوسازی نظیر اسپنسر (H. Spencer)، پارسونز (T. Parsons)، ایزنشتات (Eisenstadt)، مور (B. Moore)، و دیگران ریشه‌های توسعه را در ایجاد ساختارها، نهادها، و تحولات تدریجی آن‌ها جست‌وجو می‌کنند. الگوی این دیدگاه پیشرفت‌های صنعتی جوامع غربی است، اما کشورهای عقب‌مانده با بازسازی اقتصاد داخلی و ساختارهای درونی خود می‌توانند با پیوستن به مبادله آزاد بین‌المللی و تولید تخصصی موجبات توسعه خود را فراهم سازند (برو ۱۳۷۰: ۳۲، ۳۷؛ برک ۱۳۹۰: ۱۶۵؛ ازکیا ۱۳۸۷: ۳۸-۴۴؛ رجب‌زاده ۱۳۷۸: ۹۲-۹۳؛ سریع‌القلم ۱۳۷۲: ۱۸-۱۹). ایرادی که بر این دیدگاه وارد است این است که سهم عوامل بیرونی و ساختارهای اجتماعی و تاریخی کشورهای جهان سوم را در روند تغییرات و توسعه در یک جامعه نادیده می‌گیرد (برک ۱۳۹۰: ۱۶۶، ۱۷۳).

مفهوم توسعه محلی از دیگر مفاهیم محوری در مباحث مربوط به توسعه است. توسعه محلی رویکردی آگاهانه و درجهت تحولات اجتماعی و نیز روشی برای تحکیم جامعه

مدنی از طریق اولویت‌بندی فعالیت‌های اجتماعات محلی و چشم‌اندازهای آن در ایجاد سیاست‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، و فرهنگی است. این نوع از توسعه ظرفیت افراد را در نقش شهروندان فعال از طریق نهادها و گروه‌ها و شبکه‌های مردمی بالا برده و بین آن‌ها ارتباط برقرار می‌کند (Gilchrist 2009: 23-24).

زمانی که بین عوامل اقتصادی و تکنولوژی و ساختارهای اجتماعی، تاریخی، و فرهنگی هماهنگی برقرار نباشد توسعه‌نیافتگی رخ می‌دهد (ازکیا ۱۳۸۱: ۱۱). جدای از عوامل داخلی (نظیر رشد جمعیت، محدودیت‌های نیروی انسانی ماهر، محدودیت‌های ذاتی و ساختاری، موانع فرهنگی، فقر و کمبود سرمایه، و ناکارآمدی دولت) رابطه استعماری با نظام بین‌المللی نیز در سطح خارجی در عقب‌افتادگی و توسعه‌نیافتگی کشورها مؤثرند (رجب‌زاده ۱۳۷۸: ۱۵؛ نراقی ۱۳۷۹: ۸۵، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۲۱، و ۱۳۸).

رویکرد نشریات لرستان به اندیشه پیشرفت و اصلاحات در زیرساخت‌های اقتصادی-اجتماعی و نیز تأکید برخی نشریات به الگوگیری از جوامع توسعه‌یافته و مقایسه وضعیت توسعه در استان با سایر مناطق کشور به مدل نظریه نوسازی اشاره‌شده در فوق نزدیک است، اما با توجه به آن که توسعه نمی‌تواند مقوله‌ای تک‌بعدی باشد، توجه به پیشرفت یک جامعه در تمامی ابعاد و در نظر گرفتن ویژگی‌ها و ساختار اجتماعی-اقتصادی ضروری است.

برخی دیدگاه‌های مبتنی بر جامعه‌شناسی تاریخی ایران موانع رشد سرمایه‌داری را در خصوصیات شیوه تولید عشایری و ایلی و عدم تقسیم کار اجتماعی بین کشاورزی و صنعت و نظام اجتماعی برخاسته از آن می‌دانند (اشرف ۱۳۵۹: ۳۳-۱۲۶). این دیدگاه با ساختار اجتماعی-اقتصادی لرستان دوره پهلوی هم‌خوانی بیشتری دارد. در نشریات موردبررسی این پژوهش نیز به خوبی ضررهای نوع معیشت کوچ‌روی و عشایری، عدم یک‌جانشینی، نداشتن مازاد تولید، و ساختار حاصل از آن بررسی شده است.

با توجه به مفهوم توسعه، شاخص‌هایی به شرح زیر برای آن در نظر گرفته شد:

- توسعه اقتصادی (economic development): توسعه اقتصادی مبتنی بر استفاده از عوامل و ظرفیت‌ها به منظور افزایش درآمد ملی، درآمد حاصل از سرمایه پایدار، و تغییرات اساسی در ساختار تولید است که موجب بالابردن سطح زندگی عمومی مردم یک کشور یا ناحیه و بهبود رفاه عمومی می‌شود (Coxhead 2008: vol. 2, 663)؛
روشه ۱۳۶۶: ۲۱۲؛ ازکیا ۱۳۸۱: ۱۸)؛

- توسعه سیاسی (political development): این شاخصه باتوجه به تاریخ و حیات سیاسی جوامع می تواند در سطوح مختلفی تعریف شود. چنان که برای کشورهای فقیر و مستعمره هر اقدامی که موجب رهایی از قید بندگی شود و کنترل بیش تری به امور خودشان را در پی داشته باشد، اقدامی در جهت توسعه محسوب می شود (نراقی ۱۳۷۹: ۳۴)؛

- توسعه اجتماعی (social development): توسعه اجتماعی شامل رشد در جنبه های اجتماعی زندگی نظیر بهداشت و درمان، تعلیم و تعلم، تغذیه، اشتغال، چگونگی گذراندن اوقات فراغت، و موارد مشابه آن است که در نهایت تأمین کننده رفاه اجتماعی و اهداف مربوط به آن است (زاهدی اصل ۱۳۸۱: ۸۱؛ ازکیا ۱۳۸۱: ۱۹).

- توسعه فرهنگی (cultural development): توسعه در بخش فرهنگ به دنبال ایجاد دگرگونی در حوزه های ادراکی، شناختی، ارزشی، و گرایش انسان هاست تا آمادگی رفتارها و کنش های مناسب توسعه را در آنها فراهم کند. توسعه فرهنگی کنارگذاشتن خرده فرهنگ های نامناسب است. البته این به معنای گسستن از سنت ها نیست، بلکه توسعه بر مبنای گسترش سنت ها و تجارب گذشته انجام می گیرد (نراقی ۱۳۷۹: ۶-۳۵؛ ازکیا ۱۳۸۱: ۲۰).

اقتصاد تک محصولی نفت محور ایران در عصر پهلوی نقش نهاد حکومت و نخبگان را در توسعه و توسعه نیافتگی پررنگ تر کرد (شیخ زاده ۱۳۸۴: ۳۲، ۳۳). از آن جاکه نگاه حکومت به توسعه تنها نوسازی اقتصادی- اجتماعی و فنی جامعه بود و این تلاش ها از سوی مراکز قدرت هدایت می شدند، تنها درصد ناچیزی را جبران می کرد و با موانع و مشکلات بسیاری به ویژه در مناطق دور از پایتخت مواجه شدند.

لرستان در دوره پهلوی از یک سو به عنوان یکی از استان های کشور متأثر از وضعیت نابرابر مناسبات اقتصادی ایران با غرب و از طرفی با بی توجهی و ناعدالتی در تخصیص بودجه از سوی دولت مرکزی روبه رو بوده است. باید خاطر نشان کرد که این استان از جمله مناطق محروم ایران محسوب می شود و با همان موانعی که پیش روی توسعه در ایران وجود دارد دست به گریبان است؛ مزید بر این که ویژگی های خاص لرستان از جمله ساختار اجتماعی ایلیاتی، موانع اجتماعی و اقتصادی، موانع فرهنگی، و ... روند توسعه در این استان را با مشکل مواجه کرده است.

۳. روند توسعه و نوسازی در لرستان

در دوره پهلوی و متأثر از برنامه تمرکزگرایی و نوسازی مورد نظر رضاشاه و به دنبال اشغال ایران به دست متفقین و دگرگونی‌های به وجود آمده در دوره محمدرضاشاه، توسعه در لرستان نیز مورد توجه قرار گرفت. پیش از آن، در جریان انقلاب مشروطه افکار آزادی خواهانه و اصلاحی به واسطه ارتباط چهارده تاجر لرستانی با بازرگانان و بازاریان مشروطه خواه در تهران موجب تشکیل انجمن‌هایی در این استان شد (والی زاده معجزی ۱۳۸۰: ۵۵۷-۵۵۸).

نزدیک به یک سال و نیم پس از اعلان مشروطیت، به همت برخی روحانیون، خوانین محلی، و تجار و کسبه، انجمن ولایتی در شهر خرم‌آباد برپا شد، اما پس از چندی بین آنان اختلافاتی رخ داد که خوانین ناگزیر شدند قسم‌نامه‌ای در «مشروطه طلب» بودن خود به مجلس ارسال و، ضمن انتقاد از علما، خواستار اجرای عدالت مطابق قانون اساسی و انتخاب حاکمی مشروطه خواه در لرستان شدند (روزنامه مجلس ۱۳۲۶ ق ب: ۲؛ ۱۳۲۶ ق الف: ۲-۳).

در سال ۱۳۲۹ ق، هشت تن از معتمدان خرم‌آباد در نامه‌ای به نماینده خوزستان در مجلس نارضایتی خود را از محقق نشدن اهداف انقلاب مشروطه در استان، خرابی وضع زراعت، نابه‌سامانی راه‌ها، و تعلیم و تربیت کودکان ابراز کردند. آنان رفع این مشکلات را منوط به اعزام نیروی نظامی مرتب و منظم، مجازات خائنان و مجرمان، توجه به عمران و آبادی روستاها و قصبات و منع طوایف و ایلات از قشلاق و ییلاق، خلع سلاح افراد غیردولتی، و مطالبه و انتخاب نماینده از خرم‌آباد و طوایف دانستند (قاسمی ۱۳۹۰: ۱۶۲-۱۶۳). طرح این خواسته‌ها بیان‌گر موانع پیش روی مردم لرستان از جمله فقدان نظم و امنیت در سال‌های ابتدایی مشروطه است (ویلسن ۱۳۶۳: ۱۹۸).

با شروع جنگ جهانی، اشغال ایران، و هرج و مرج ناشی از آن، برخی از گروه‌های سیاسی در آذربایجان، گیلان، و خراسان معتقد بودند می‌توان اصلاحات محلی را در سطح ملی گسترش داد (اتابکی ۱۳۷۶: ۱۱-۱۲). اجرای برنامه اسکان عشایر در لرستان، در شکلی خشونت‌آمیز، مقاومت‌هایی میان طوایف و سران عشایر لر به دنبال داشت (کرونین ۱۳۸۳: ۳۲۲-۳۲۳). به دنبال این اقدام حکومت، اهالی لرستان نیز در پی ارتباط‌گیری و پیوند با این گونه جریان‌ها، به‌ویژه در آذربایجان، برآمدند (والی زاده معجزی ۱۳۸۲: ۳۰۷).

شاید بتوان نخستین تکاپوهای جدی در لرستان برای اصلاحات و توسعه را به حلقه‌های مذهبی و صوفی‌گری نسبت داد. در سال ۱۳۱۴ ش مجمع *اخوان‌الصفاء* تشکیل شد. این مجمع با انجمن اخوت ظهیرالدوله (۱۲۸۱-۱۳۴۲ ق) پیوند داشت (حائری ۱۳۶۸: ۱۰۲؛ فراگتر ۱۳۷۷: ۱۸۲؛ حسینی ۱۳۷۷: ۳۰). در ادامه این جریان اصلاحی، دسته‌ای از

جوانان تحصیل کرده خرم‌آبادی مجامعی موسوم به *اخوان حقیقت* را در سال ۱۳۱۸ ش با هدف فقرزدایی راه‌اندازی کردند و به اقداماتی نظیر کمک به افراد بی‌بضاعت، انتشار دست‌نوشته‌ها، شب‌نامه‌نویسی، و ... دست زدند که به‌زودی در خفقان پهلوی اول خاموش شدند (قاسمی ۱۳۷۸: ج ۲، ۴۶-۵۰).

فضای نسبتاً باز سیاسی پس از شهریور ۱۳۲۰ فرصتی را به وجود آورد تا جمعیتی به‌نام «اتحادیه ترقی خواهان لرستان» سامان بگیرد. در برنامه این تشکل، که در دوازده تیر ۱۳۲۵ منتشر شد، بر مسائلی مانند اصلاح امور اجتماعی، فقرزدایی، بهبود اوضاع معیشتی، مبارزه با بی‌سوادی، توجه به وضعیت بهداشتی، و توسعه و عمران راه‌ها، قنوات، سدها، و غیره تأکید شده است (همان: ج ۱، ۲۰-۲۵). نهضت ملی‌کردن صنعت نفت کشور و جنبش ضداستعماری به‌ویژه در دوران نخست‌وزیری مصدق موجی از احساسات میهن‌دوستی و تمایل به مشارکت سیاسی-اجتماعی را در بین مردم لرستان ایجاد کرد (والی‌زاده معجزی ۱۳۸۲: ۳۱۳-۳۱۵). در این میان نیز احزابی موسمی به‌هنگام انتخابات در لرستان تشکیل می‌شدند که مستقل نبودند، بلکه شعبه‌ای از دسته‌جات سیاسی تهران محسوب می‌شدند (همان: ۳۱۷-۳۱۸).

پیشینه نشریات در لرستان به شب‌نامه‌نویسی‌های دوران مشروطه و اعلام‌نامه‌های ژلاتینی نظامی در سال‌های ۱۳۰۲-۱۳۱۲ بازمی‌گشت. از سال ۱۳۲۲، نشریه‌داری در این استان با چاپ دو نشریه *پادش و اتحاد*، وابسته به حزب میهن‌پرستان لرستان، وارد مرحله تازه‌ای شد (قاسمی ۱۳۸۷: ۱۷۳، ۱۰۰۹؛ قاسمی ۱۳۷۰ الف: ۴۸-۵۱). نخستین بهار مطبوعاتی در لرستان از زمستان ۱۳۲۹ آغاز و با کودتای ۱۳۳۲ پایان گرفت (صدر هاشمی ۱۳۶۳: ج ۱، ۲۹-۳۳؛ قاسمی ۱۳۷۰ ب: ج ۱، ۲۰-۲۱). در این مقطع، در خرم‌آباد و بروجرد نشریات متعددی منتشر گردیده است. متأسفانه در حال حاضر تنها تعداد اندکی از نشریات محلی لرستان باقی مانده و قابل دسترس‌اند که نشریات موردبررسی این پژوهش را تشکیل می‌دهند. اکثر قریب به اتفاق، همان‌گونه که از عناوین آن‌ها روشن است، با رویکرد سیاسی، اجتماعی، خبری، و فرهنگی به روند توسعه در استان لرستان و موانع و مشکلات آن توجه داشتند.

۴. رویکرد نشریات لرستان به توسعه اقتصادی

یکی از دغدغه‌های نویسندگان مطبوعات لرستان مسائل اقتصادی بود. دیدگاه این نویسندگان به توسعه اقتصاد محلی لرستان با در نظر گرفتن ظرفیت‌ها و شرایط طبیعی

استان و نیز توجه به شرایط اقتصادی و سیاسی حاکم بر کشور رابطه تنگاتنگی دارد. آنان، ضمن شناسایی موانع توسعه اقتصادی لرستان، به ارائه راه‌کارهایی به‌منظور پیشرفت اقتصادی پرداختند. نشریه *زبان لرستان*^۱ سرمایه‌گذاری و بهره‌برداری از معادن لرستان را گوش‌زد می‌کند:

اهالی لرستان می‌گویند چرا دولت توجهی به کوه‌های لرستان نمی‌کند و با استخراج معادن آن‌ها از قبیل زغال‌سنگ و گوگرد و مرمر و غیره، که با آسانی استخراج شده و از این راه، اضافه‌براین که عده زیادی به‌کار گرفته می‌شوند، کمک مؤثری به وضعیت مالی دولت و مردم می‌گردد، اقدام نمی‌شود (*زبان لرستان* ۱۳۳۰ الف: ۱).

این نشریه، در شماره دوم و چهارم خود، ضمن بیان ظرفیت‌ها و شرایط مساعد زمین جهت کشت و زرع در لرستان (*زبان لرستان* ۱۳۳۰ پ: ۲) مشکل کشاورزان را ناشی از مناسبات ناعادلانه بین مالک و زارع می‌داند و خواستار اصلاح روش نامطلوب تقسیم بهره مالکانه در سراسر استان است (*زبان لرستان* ۱۳۳۰ ب: ۱).

نشریه *صدای لرستان*^۲، برخلاف این دیدگاه، مالکان بزرگ را به «تهیه ابزار جدید کشاورزی» برای ایجاد تحول عمیق در وضع دهقانان لرستان تشویق می‌کند و از آنان می‌خواهد که، با جلب رضایت دهقانان، عشایر کوچ‌رو و دام‌پرور را برای استقرار در دهات راهنمایی کنند (*صدای لرستان* ۱۳۳۰ ث: ۴). خاطره ناکارآمدی برنامه اسکان عشایر و اجرای خشن آن در دوره پهلوی اول نویسنده نشریه را به عدم دخالت مستقیم دولت در این امر و واگذاری آن به زمین‌داران محلی و بومی واداشته است.

ندای گلشن^۳ نیز زندگی خانه‌به‌دوشی و معیشت کوچ‌روی را آفت ایلات و عشایر لرستان می‌داند. این نشریه، با انتقاد از عشایری که به‌خاطر پرورش چند رأس دام مقهور طبیعت گردیده‌اند، راه کسب ثروت را کشت اراضی حاصل‌خیز لرستان می‌داند (*ندای گلشن* ۱۳۳۳: ۳). برداشت این نشریه با نظریات احمد اشرف درباره جامعه‌شناسی تاریخی ایران قابل تبیین است. اشرف تضاد و تزاخم بین معیشت عشایری و یک‌جانشینی در تاریخ ایران را از جمله موانع توسعه‌نیافتگی و رشد سرمایه‌داری در ایران قلمداد کرده است (اشرف ۱۳۵۹: ۱۲۶-۱۳۳).

در برخی از نثریات مانند *طبیعه لرستان* و *امید عشایر* به نقش راه‌ها و جاده‌های مواصلاتی به‌عنوان زیربنای توسعه اقتصادی توجه ویژه شده است. این درحالی است که

خوانین با توسعه راه‌ها مخالف بودند. پیش از این و در سال ۱۲۹۲ (۱۹۱۳م)، ویلسن در ملاقات با نظرعلی‌خان، خان متنفذ لر، به وی گوش‌زد می‌کند که اگرچه روزنامه و مطبوعات درباره فواید احداث راه‌آهن و راه‌های شوسه در ایجاد نظم و امنیت قلم می‌زنند، اما غافل‌اند از این‌که: «پای مردم شهرها به این منطقه [لرستان] باز می‌شود و مأمورین دولتی در کمال سهولت قبایل چادرنشین را تحت فشار و مضیقه خواهند گذاشت ... از امنیت حاصله فقط بازرگانان و متنفذین برخوردار می‌گردند و توده مردم برعکس به‌زحمت خواهند افتاد» (ویلسن ۱۳۶۳: ۳۰۲).

درحقیقت فقدان جاده‌های مواصلاتی ماشین‌رو موجب می‌شد کشاورزان استان «حاصل دست‌رنج خود را در مقابل وجه بسیار ناقابل در ده به‌فروش برسانند» (امید عشایر^۴ ۱۳۳۱: ۱، ۴)، اما تسهیل ارتباط بین روستا و شهر در استان کوهستانی لرستان می‌توانست دست‌رسی کشاورزان به بازار فروش را آسان و صرفه اقتصادی بیش‌تری برای آنان در پی داشته باشد. افتتاح بانک کشاورزی و حمایت از امور عمرانی و کشاورزی و مساعدت مالی به زارعان کم‌سرمایه از راه‌کارهای دیگری بود که جهت توسعه در بخش کشاورزی از سوی نشریات محلی ارائه شده است (طلیعه لرستان^۵ ۱۳۳۰ ج: ۴).

عریضه‌های مردم لرستان به مجلس شورای ملی در خلال سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۳۴ بیش‌تر درباره بی‌کاری، تصرف زمین‌ها توسط نهادهای کشوری و لشکری، تقاضای تأسیس کارخانه‌ها، جلوگیری از قاچاق و واسطه‌گری در تولیدات کشاورزی، و غیره بوده است (قاسمی ۱۳۹۰: ۳۲۳-۳۳۵). بررسی این اسناد نشان‌دهنده این مسئله است که نشریات این دوره به‌خوبی مشکلات مردم را شناخته و آن را بازتاب داده‌اند.

در جدول ۱ با توجه به عناوین و محتوای نشریات، توزیع فراوانی و بسامد مؤلفه‌ها و مفاهیم مرتبط با توسعه اقتصادی استخراج شده است. این سنجش نشان می‌دهد که توسعه در بخش کشاورزی با ۲۹ درصد، از بین سایر شاخصه‌های توسعه در بخش اقتصادی، بیش‌ترین ضرورت را از نگاه نشریات دارد؛ حال آن‌که برنامه‌ریزی در بخش دام‌پروری، با ۴ درصد، موردکم‌توجهی قرار گرفته است. ویژگی‌های جغرافیایی و وجود زمین‌های حاصل‌خیز لرستان را به سرزمینی مساعد برای زراعت و کشاورزی تبدیل کرده است. این مسئله و نیز توجه به تمرکزگرایی و زندگی یک‌جانشینی به‌جای کوچ‌روی و زندگی شبانی، سهم کشاورزی را در توسعه اقتصادی از دیدگاه این نویسندگان برجسته کرده است.

جدول ۱. توزیع فراوانی شاخصه‌های مؤثر در توسعه اقتصادی در نشریات لرستان

ردیف	مفاهیم مرتبط با توسعه اقتصادی و راه کار پیشرفت اقتصادی	فراوانی	درصد
۱	لزوم سرمایه‌گذاری در بخش معادن، راه‌اندازی بانک‌های کشاورزی، کارگشایی، و ...	۶	۱۳/۶۳
۲	مبارزه با احتکار، قاچاق کالا، و جلوگیری از فرار سرمایه به خارج از استان	۳	۶/۸۱
۳	جلوگیری از واردات و کاهش آن	۲	۴/۵۴
۴	ایجاد اشتغال و رفع بی‌کاری با احداث کارگاه‌های صنعتی مانند قالی‌بافی، کبریت‌سازی، و ...	۷	۱۵/۹۰
۵	اصلاح زراعت و کشاورزی سنتی استان از طریق آموزش، استفاده از ابزارآلات جدید، کشت محصولات جدید، و ...	۱۳	۲۹/۵۴
۶	نقد قشر سنتی فئودال و زمین‌داران محلی به‌عنوان مانعی در راه توسعه	۶	۱۳/۶۳
۷	اصلاح شیوه دام‌پروری سنتی و زندگی کوچ‌روی	۲	۴/۵۴
۸	لزوم توجه به راه‌سازی و تسهیل ارتباطات درون و برون‌استانی	۵	۱۱/۳۶
	جمع	۴۴	۱۰۰ درصد

۵. رویکرد نشریات لرستان به توسعه سیاسی

فضای نسبتاً باز سیاسی پس از شهریور ۱۳۲۰ و به‌ویژه نهضت ملی‌کردن صنعت نفت و دوران نخست‌وزیری مصدق، جامعه لرستان را به تجربه دوره گذار از نظام سنتی به مشارکت سیاسی و مدنی جدید سوق می‌داد. برگزاری انتخابات هفدهم مجلس شورای ملی در برهه انتشار این نشریات در لرستان نیز توجه به محورهای سیاسی را مورد توجه گرداندگان مطبوعات قرار داد. نشریه *زبان لرستان* در این زمینه پیش‌گام است و در بازشناسی علل عقب‌افتادگی استان می‌نویسد:

برای رهایی از فقر و بدبختی یک جامعه، اساس اجتماع باید بر پایه‌های محکم حکومت قانون و دموکراسی استوار گردد. آزادی عقیده و اجتماعات بزرگ‌ترین مظاهر دموکراسی است. یک جامعه مترقی باید در راه وصول به یک حکومت ملی، که زاینده تمایلات و افکار جامعه باشد، قدم بردارد (*زبان لرستان* ۱۳۳۰ الف: ۱).

در ادامه نویسنده، نظر به شرایط اجتماعی لرستان، دستیابی به چنین حکومت ملی‌ای را به‌سبب وجود «آثار و علائم حکومت‌های ملوک‌الطوایفی و خان‌خانی و بقایای رژیم دیکتاتوری» ساده نمی‌داند (همان).

علاوه بر موارد فوق، بعضی از نشریات آزادی فردی و اجتماعی را «عامل هر ترقی» می‌دانستند (صدای لرستان ۱۳۳۰ ت: ۳) و برخی «آزادی» در مفهوم مذهبی و اسلامی را مطرح می‌کردند (ندای فرهنگ خرم‌آباد^۶ ۱۳۳۰ ث: ۱، ۴). برخی نیز در پی‌ریزی پایه‌های حکومت ملی نقش «مطبوعات و احزاب» را مؤثر می‌دانستند (زبان لرستان ۱۳۳۰ الف: ۱؛ زبان لرستان ۱۳۳۰ ب: ۲)، اما کارگزاران استبداد تشکیل چنین دسته‌جاتی را خلاف منافع لرستان می‌دانستند و از ایجاد آن جلوگیری کردند (زبان لرستان ۱۳۳۰ پ: ۳).

فضای حاکم بر انتخابات دوره هفدهم مجلس شورای ملی و دخالت‌های آشکار شاه به نفع نام‌زدهای محافظه‌کار، سلطنت‌طلب، زمین‌داران، و رؤسای عشایر (آبراهامیان ۱۳۹۲: ۳۳۱، ۵۱۶ و ۵۱۷؛ کاتوزیان ۱۳۸۵: ۲۱۹؛ عظیمی ۱۳۸۷: ۵۲۱) و تأثیر این فضا بر انتخابات لرستان نیز موجب انتقاد نشریات از عملکرد دولت در نظارت بر انتخابات، نقد و کلا، دادن آگاهی به مردم جهت انگیزش به مشارکت سیاسی، بیداری نسبت به «وکیل تراشی» قشر سستی، و غیره شد (طلیعه لرستان ۱۳۳۰ ب: ۳؛ طلیعه لرستان ۱۳۳۰ پ: ۱، ۴؛ طلیعه لرستان ۱۳۳۰ ت: ۴؛ طلیعه لرستان ۱۳۳۰ ث: ۲؛ طلیعه لرستان ۱۳۳۰ ج: ۱-۲). نشریه لرستان جوان^۷ در این باره می‌نویسد: «[مردم] که وظیفه و مسئولیت دارند در امر انتخابات مداخله کنند و آزادانه رأی دهند و نماینده واقعی خویش را انتخاب نمایند نمی‌توانند با جرئت بگویند چه شخصی صلاحیت نمایندگی مجلس شورای ملی را دارد» (لرستان جوان ۱۳۳۰ ب: ۱).

برخی دیگر از نشریات نیز انتخاب وکلای صالح را «از نظر دینی و اجتماعی برای این دیار دورافتاده ضرورت ... دانسته، چراکه از بدو تشکیل پارلمان تاکنون حتی یک لایحه برای عمران و آبادی این سرزمین تقدیم مجلس نشده ... و یک قدم مؤثر اصلاحی ... برداشته نشده [است]» (فروغ لرستان^۸ ۱۳۳۰: ۳).

براساس جدول ۲، مسائل مرتبط با شاخصه‌های توسعه سیاسی با فراوانی ۱۰۷ در بین شاخصه‌های موردبررسی نمود بیش‌تری داشته است. از مطالب این نشریات، ۳۸ درصد در نقد ادارات و نهادهای دولتی و ۳۵ درصد نیز پیرامون انتخابات است. به نظر می‌رسد تقابل سنت‌های حقوقی و قضایی محلی با نهادها و ادارات دولتی تازه‌تأسیس در لرستان و نیز هم‌زمانی انتشار این نشریات با فضای سیاسی حاکم بر کشور در انتخابات دوره هفدهم مجلس شورای ملی در این رویکرد بی‌تأثیر نبوده است. ضرورت تشکیل احزاب از دیدگاه نشریات مذکور سهم کم‌رنگی (۱ درصد) در توسعه سیاسی داشته است. نبودن بسترهای لازم جهت فعالیت احزاب مختلف و خاطره هرچومرج سیاسی و اجتماعی در استان و

بررسی رویکرد نشریات لرستان ... (قربانعلی کنارودی و محمدعلی جودکی) ۲۸۳

تأثیرپذیری از گفتمان هم‌گرایی و وحدت ملی، مقارن ملی‌شدن صنعت نفت و نخست‌وزیری مصدق، در این نگاه مؤثر بوده است.

جدول ۲. توزیع فراوانی شاخصه‌های مؤثر در توسعه سیاسی در نشریات لرستان

ردیف	مفاهیم مرتبط با توسعه سیاسی استان (موانع / راه کارها)	فراوانی	درصد
۱	آزادی، آزادی قلم و مطبوعات، و مفاهیم مرتبط با آن	۵	۴/۶۷
۲	لزوم تشکیل احزاب و دسته‌جات سیاسی	۲	۱/۸۶
۳	نقد عملکرد هیئت حاکمه، دربار، ملکه مادر، و اشرف پهلوی	۳	۲/۸۰
۴	نقد عملکرد ادارات دولتی، شهرداری، ژاندارمری، و مسئولان سیاسی استان، دلالی، و واسطه‌گری در بورکراسی اداری	۴۱	۳۸/۳۱
۵	دخالت زمین‌داران سستی و وکلای سابق در انتخابات	۱۳	۱۲/۱۴
۶	لزوم مشارکت در برنامه‌های دولت	۵	۴/۶۷
۷	آگاهی عمومی از انتخابات مجلس شورای ملی دوره هفدهم، مصاحبه با نامزدهای استان، و لزوم حمایت از نامزدهای بومی	۳۸	۳۵/۵۱
	جمع	۱۰۷	۱۰۰ درصد

۶. رویکرد نشریات لرستان به توسعه اجتماعی

از دیگر محورهایی که مورد توجه نشریات لرستان بود مسائل مربوط به حوزه اجتماعی است. این نویسندگان با بیان آسیب‌های اجتماعی و مسائل و مشکلات جامعه لرستان در آن دوره راه‌کارهای کوتاه‌مدت و بلندمدتی برای توسعه اجتماعی استان پیش‌نهاد می‌دادند. *ندای فرهنگ* در این زمینه می‌نویسد: «چند سال است نفاق و اختلاف در بین مردم لرستان رسوخ کامل یافته ... مردم نسبت به هم ظنین بوده و اعتماد ندارند ...؛ در نتیجه اصلاحات لرستان متوقف و مردم سرگردان [شده‌اند]» (*ندای فرهنگ خرم‌آباد ۱۳۳۰ ج: ۱*). *لرستان جوان* در این باره می‌نویسد:

امری که من امروز به آن فکر می‌کنم و افسوس می‌خورم و رنج می‌برم این است که هم‌شهریان من، مردم خرم‌آباد، و همه افراد لرستان آن اراده و انرژی را از خود نشان نداده و در کارهای اجتماعی هم‌بستگی و اتحاد از خود بروز نمی‌دهند (*لرستان جوان ۱۳۳۰ ب: ۱*).

از دیگر مسائل اجتماعی، که مورد توجه نشریات قرار گرفت، کمبود در سطح بهداشت عمومی، نبود دارو، مراکز درمانی، و غیره بود. لرستان با جمعیتی قریب به سیصد هزار نفر در

سال ۱۳۳۱ تنها از دو نفر پزشک و یک نفر دندان‌پزشک و چند پزشک‌یار و پرستار برخوردار بود (مید عشایر ۱۳۳۱: ۳). فقدان شبکه لوله‌کشی آب (ندای فرهنگ خرم‌آباد ۱۳۳۰ چ: ۴) و بالا بودن نرخ مرگ‌ومیر به سبب نبود دارو و سایر امکانات بهداشتی (زبان لرستان ۱۳۳۰ الف: ۲؛ زبان لرستان ۱۳۳۰ ب: ۲؛ زبان لرستان ۱۳۳۰ پ: ۳-۴) نیز از نارسایی‌های اجتماعی در بخش سلامت در لرستان بود که در نشریات منعکس شده است. یکی دیگر از آسیب‌های اجتماعی، که از نگاه نشریات لرستان دور نمانده است، وجود مراکز فساد در دوره پهلوی است. این نشریات چاره رفع این معضل را در ساخت و راه‌اندازی اماکن ورزشی برای جوانان می‌دانند: «ملتی که به جای کانون‌های ورزشی هر روز بر تعداد شیرخانه‌ها افزوده و طبقه جوان آن ... به می‌خانه‌ها و اماکن فساد می‌گروند هرگز روی آسایش به خود نمی‌بینند» (ندای گلشن ۱۳۳۳: ۳؛ طلوع لرستان ۱۳۳۰ ب: ۴). زبان لرستان نیز نداشتن باشگاه و وسایل ورزشی را سبب کج‌روی‌های اجتماعی و بدبختی و سقوط جوانان خرم‌آبادی می‌داند (زبان لرستان ۱۳۳۰ پ: ۱؛ همان: ۱، ۴).

وجود نابرابری‌های اجتماعی در سطح محلی و ملی از دیگر مسائلی است که در نشریات لرستان بازتاب یافته است. نشریه طلوع لرستان علت این نابرابری و تضاد اجتماعی را ناشی از حاکمیت فئودالیزم سنتی، ظلم و ستم عمال بیگانه، سیاست امپریالیسم، و ناآگاهی مردم از حقوق اجتماعی خود می‌داند و در این باره می‌نویسد: «در این کشور عده قلیلی هستند که هرکدام به اندازه یک سوئیس ملک دارند و در مقابل اکثریت مردم جای خواب هم ندارند و اغلب در کنار خیابان‌ها و زیر پل‌ها به سر می‌برند» (طلوع لرستان ۱۳۳۰ چ: ۱، ۴؛ و نیز بنگرید به طلوع لرستان ۱۳۳۰ الف: ۲-۳).

توجه به نقش اجتماعی زنان یکی از موارد دیگری است که در نشریات لرستان منعکس شده است. در مطلبی به قلم خانم س. ش. عیلامی، فرهنگ مردسالاری حاکم در لرستان به نقد کشیده شده است:

اگر یک کمی قدر و مقام خودمان را در جامعه نشان ندهیم، ممکن است از آن زمان که اسمش دوره جاهلیت بوده بدتر سرمان بیاورند ... اگر عللی در عقب‌افتادگی ما وجود دارد خودشان [مردان] را باعث آن علت بدانند و برای رفع آن ... با ما هم‌کاری نمایند (طلوع لرستان ۱۳۳۰ چ: ۳).

جدول ۳ نشان می‌دهد که توجه به بخش بهداشت و سلامت با ۲۸ درصد نمود بیش‌تری در بین شاخصه‌های مؤثر در توسعه اجتماعی از نگاه نشریات داشته است. کمبود

نیروی انسانی متخصص در بخش پزشکی، نبود دارو، درمانگاه، و ... توجه دولت به توسعه در این بخش را ضروری می‌کرده است. مسائل مربوط به مشارکت اجتماعی زنان با ۱ درصد کم‌ترین فراوانی را در این بخش نشان می‌دهد که خود گویای پایین بودن حضور و سطح مشارکت زنان در امور اجتماعی در جامعه سنتی لرستان در دهه ۳۰ بوده است.

جدول ۳. توزیع فراوانی شاخصه‌های مؤثر در توسعه اجتماعی در نشریات لرستان

ردیف	مفاهیم مرتبط با توسعه اجتماعی (مسائل / راه‌کارها)	فراوانی	درصد
۱	وجود نفاق و اختلاف و لزوم اتحاد و یگانگی اجتماعی	۱۱	۱۹/۲۹
۲	پایین بودن سطح بهداشت عمومی؛ کمبودها در بخش سلامت، دارو، پزشک، مراکز درمانی، و ...	۱۶	۲۸/۰۷
۳	آسیب‌ها و کج‌روی‌های اجتماعی: وجود مراکز فساد، شیره‌کش‌خانه‌ها، مشروب‌فروشی، و ...	۶	۱۰/۵۲
۴	لزوم ایجاد مراکز و اماکن رفاهی - ورزشی، وسایل ارتباطی پست، رادیو، و ...	۶	۱۰/۵۲
۵	نابرابری و تضاد طبقاتی	۳	۵/۲۶
۶	نقش ثروت‌مندان و قشر مرفه بومی در رفع نابرابری‌ها، فقر، راه‌اندازی امور عام‌المنفعه، و ...	۱۴	۲۴/۵۶
۷	مشارکت اجتماعی زنان	۱	۱/۷۵
	جمع	۵۷	۱۰۰ درصد

۷. رویکرد نشریات لرستان به توسعه فرهنگی

یکی دیگر از شاخصه‌های توسعه در هر جامعه‌ای وضعیت فرهنگ، کیفیت علمی - آموزشی، و میزان کارآیی آن در ارتقای سطح فرهنگ عمومی جامعه است. برداشت نشریات لرستان از فرهنگ هم در معنای مسائل مربوط با حوزه آموزش و پرورش (در قالب اداره فرهنگ سابق) و هم به عنوان یک مفهوم عام اجتماعی و اخلاقی، عادات و نگرش‌های گروهی، فرهنگ عامه، و ... را در بر می‌گیرد. فرهنگ در معنای اخیر خود زیربنای هرگونه توسعه و پیشرفت اجتماعی و سرآغاز اندیشه و اصلاح‌گر کج‌روی‌های اجتماعی محسوب شده است.

نشریه *ندای فرهنگ* در ذیل تیتری تحت عنوان «فرهنگ مشعل‌دار قافله تمدن است» می‌نویسد: «شاید تنها وسیله‌ای که می‌تواند توده‌های عقب‌افتاده ملتی را به وظایف و حقوق خود آشنا ساخته راه مبارزه برعلیه دزدی و اختلاس و زورگویی و ظلم بدان‌ها نشان دهد توسعه و تعلیم فرهنگ بین آن ملت است» (*ندای فرهنگ خرم‌آباد ۱۳۳۰* ت: ۱).

هم‌زمان نشریه‌ای دیگر با نگاهی واقع‌بینانه اصلاح افکار و اخلاق و تربیت نیروی انسانی متعهد را در سایه تأمین معیشت و اقتصاد را در توسعه استان مؤثر می‌داند (لرستان جوان ۱۳۳۰ الف: ۲). *صدای لرستان* نیز به نقش زیربنایی فرهنگ در توسعه اذعان دارد:

من همیشه در نظرات اصلاحی خود گفته‌ام که فرهنگ شالوده و پایه ترقی و تعالی هر کشور است، زیرا وقتی یک ملت دارای رشد فکری و اجتماعی نشده نمی‌تواند خود را آماده هرگونه پیشرفت بنماید ... پس در اول مرحله باید به فرهنگ کشور اهمیت دهیم و وسایل تنویر افکار و رشد و نمو دستگاه‌های تعلیم و تربیت را فراهم آریم و آموزش و پرورش را در تمام کشور تعمیم دهیم (*صدای لرستان* ۱۳۳۰ پ: ۴).

ندای فرهنگ خرم‌آباد هم‌سو با نشریه *صدای لرستان* در این زمینه می‌نویسد:

پیشرفت فرهنگ منوط به کمک با فرهنگیان است ... عامل مهم تعالی هر کشور بالا بودن سطح فرهنگ آن کشور است، زیرا پایه و اساس صحیح هر کشور بر روی فرهنگ خوب استوار می‌باشد ... فرهنگ است که مردم را به سوی دانایی و تمدن سوق می‌دهد و جهل و نادانی افراد را به وسیله تعلیم و تربیت از بین می‌برد (*ندای فرهنگ خرم‌آباد* ۱۳۳۰ ج: ۱).

توجه به بعد اخلاقی جامعه و تقویت آن از نگاه نشریات لرستان دور نمانده است. نشریه *لرستان جوان* بر نقش پرورش اخلاق در ایجاد وفاق اجتماعی تأکید کرده است: «بروید اخلاق را پرورش دهید تا به هم اطمینان و اعتماد پیدا کنید» (*لرستان جوان* ۱۳۳۰ الف: ۱).

در این بین، بخش عمده‌ای از دیدگاه‌های اصلاحی نشریات در جهت توسعه فرهنگی استان به نقد و آسیب‌شناسی اداره فرهنگ لرستان و سیاست‌های فرهنگی رژیم پهلوی اختصاص یافته است. نشریه *امید عشایر* توسعه در بخش تعلیم و تربیت را به تأسیس مدارس و تأمین آموزگار محدود ندانسته و مشکلات معیشتی خانواده‌های عشایری را مانعی در جهت بهره‌وری از همین اندک امکانات ایجاد شده می‌داند (*امید عشایر* ۱۳۳۱: ۱، ۳). *زبان لرستان* نیز در عبارتی تأمل‌برانگیز علل یاغی‌گری عشایر را ناشی از «نداشتن فرهنگ و نان» می‌داند (*زبان لرستان* ۱۳۳۰ الف: ۲).

نشریه دیگری با نقد سیاست‌های رژیم پهلوی می‌نویسد: «ما درمان دردهای اجتماعی را در ترویج علم و صنعت می‌خوانیم نه در ازدیاد توپ و تانک و سرنیزه» (*طلیعه لرستان* ۱۳۳۰ الف: ۲). در نشریه *ندای گلشن* آمده است: «پیشرفت وقتی است [که] امور

آموزش و پرورش را آلوده به اغراض نکنید ... بقالزاده‌های بی‌سواد را برای نشر دانش و ترویج روح شاه‌دوستی و وطن‌خواهی به چنان سرزمین [کوهدشت] گسیل ندارند» (ندای گلشن ۱۳۳۴: ۱، ۲).

نشریه *ندای فرهنگ*، در مقایسه اداره فرهنگ لرستان با سایر شهرهای ایران، نداشتن ساختمان، اعتبارات کافی، کمبود نیروی انسانی متخصص، و ... را عامل عقب‌افتادگی این اداره در لرستان می‌داند و تأسیس دانش‌سرا جهت تحصیل و تربیت جوانان بومی را در تأمین آموزگار و دبیر برای مدارس مؤثر می‌داند (ندای فرهنگ خرم‌آباد ۱۳۳۰: ۱، ۴). *صلای لرستان*، با نقد ناکارآمدی نظام آموزشی حاکم، الگوبرداری از کشورهای غربی و اتخاذ نظامی آموزشی را، که کارآفرینی را به دنبال داشته باشد، پیش‌نهاد می‌کند (صلای لرستان ۱۳۳۰: ۴). این نشریه هم‌چنین بی‌سوادی را ریشه عقب‌ماندگی استان دانسته و رفع این مانع توسعه را به خواست عمومی مردم منوط می‌داند (صلای لرستان ۱۳۳۰: ۲).

جدول ۴ نشان می‌دهد که توجه به آموزش و پرورش و نقد عملکرد وزارت فرهنگ در استان لرستان با ۵۸ درصد بیش‌ترین فراوانی را در بین شاخصه‌های مؤثر در توسعه فرهنگی استان از دیدگاه نشریات دارد. این مسئله بیان‌گر عدم پیش‌بینی و اجرای برنامه متناسب با مناطق عشایری و کوهستانی و با روستاهای پراکنده است که تعلیم و تربیت و آموزش را در این استاها با مشکلاتی روبه‌رو می‌کرده است.

جدول ۴. توزیع فراوانی شاخصه‌های مؤثر در توسعه فرهنگی در نشریات لرستان

ردیف	مفاهیم مرتبط با توسعه فرهنگی استان	فراوانی	درصد
۱	نقد فرهنگ عامه، بی‌خبری نسبت به تحولات، و ...	۳	۵/۴۵
۲	نقد اخلاق عمومی: حاکمیت فرهنگ بی‌قیدی، تن‌آسایی، خرافه‌گرایی، تنبلی، گوشه‌نشینی، و ...	۷	۱۲/۷۲
۳	فرهنگ اسراف و احتکار و لزوم پرهیز از آن	۱	۱/۸۱
۴	ضرورت اتکا به نفس، استقلال، و عمل‌گرایی	۴	۷/۲۷
۵	لزوم توجه به فرهنگ دینی، توجه به سفارش‌های قرآن در بهره‌گیری از مواهب دنیا، پای‌بندی به اخلاق اسلامی، بنای مساجد، و ...	۷	۱۲/۷۲
۶	لزوم توجه به آموزش و پرورش (اداره فرهنگ) و فعالیت‌های علمی: فراهم‌کردن امکانات آموزشی، ساختن مدارس، تأسیس دانش‌سرا، احداث کتاب‌خانه، و ...	۳۲	۵۸/۱۸
۷	تفکر منطقی و ارج‌بخشی به فضیلت علمی	۱	۱/۸۱
	جمع	۵۵	۱۰۰ درصد

در یک بررسی اجمالی می‌توان گفت نثریات لرستان با در نظر گرفتن شرایط سیاسی و اقتصادی حاکم بر کشور به لزوم اصلاحات و توسعه در استان و توجه به ظرفیت‌های بومی باور داشتند. آن‌ها، در بیان مشکلات و ارائه راه‌کار برای حل آن، نگاهی واقع‌بینانه نشان دادند. این نثریات برای رفع موانع توسعه در زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی، و اقتصادی و مسائلی نظیر فقر، بی‌کاری، نبود مدارس و مراکز آموزشی، و غیره هم‌شهریان متمکن خود، زمین‌داران بزرگ، و... را به سرمایه‌گذاری در این بخش‌ها، راه‌اندازی امور عام‌المنفعه، و دست‌گیری از افراد فرودست جامعه لرستان و هم‌کاری با بنیادها و نهادهای مربوطه نظیر جمعیت شیروخورشید تشویق می‌کردند (ندای فرهنگ خرم‌آباد ۱۳۳۰ پ: ۱؛ زبان لرستان ۱۳۳۰ پ: ۱؛ امید عشایر ۱۳۳۱: ۳).

این نثریات، که ضعف فرهنگی و عدم آگاهی مردم لرستان را مانعی در راه توسعه می‌دانستند، ضمن آن‌که خود در راه آموزش عمومی پیش‌گام شدند، در جهت آگاهی‌بخشی به عامه مردم و نیز اصلاح اخلاق عمومی برای نقش روشن‌فکران و جوانان تحصیل‌کرده استان سهم مهمی قائل بودند. صدای لرستان در این باره می‌نویسد:

جوانان روشن‌فکر و تحصیل‌کرده ما در این اجتماع وظیفه بسیار دشواری دارند .... رنج و زحمت مربیان شما همه برای این بوده است که جوانی نیرومند شده و به کشور خود خدمت نمایند. وظیفه شما راه‌نمایی اجتماع گم‌راه و عقب‌افتاده است (صدای لرستان ۱۳۳۰ ت: ۱).

برخی نثریات نیز به مفاهیم سیاسی نظیر «آناشیزم» (صدای لرستان ۱۳۳۰ الف: ۱، ۳)، «ترور» (صدای لرستان ۱۳۳۰ ب: ۱، ۳)، و غیره پرداخته و برخی از آن‌ها به تشریح مفاهیم روان‌شناسی و اخلاقی نظیر «خودخواهی» (ندای فرهنگ خرم‌آباد ۱۳۳۰ الف: ۱)، «نیکی» (ندای فرهنگ خرم‌آباد ۱۳۳۰ ب: ۱)، و ... با هدف آگاهی‌بخشی سیاسی، آشناکردن مردم به حقوق اجتماعی خود، و نیز ترویج فرهنگ و اخلاق اسلامی اختصاص دادند.

هرچند خاستگاه و ریشه نوسازی و تحولات دوره پهلوی در بخش آموزش همگانی، خدمات بهداشتی، و غیره پیش‌تر از آن در عهد قاجار آغاز شده بود (کدی ۱۳۸۷: ۱۵۵)، اما تحقق نیافت و با تأخیری تقریباً نیم‌قرنی از سوی نثریات لرستان در دوره پهلوی مورد مطالبه قرار گرفت.

۸. نتیجه گیری

بررسی تاریخ سیاسی - اجتماعی لرستان در دوره پهلوی نشان می‌دهد که نخستین اندیشه‌های پیشرفت و توسعه در استان در قالب تشکلهای و حلقه‌های مذهبی شکل گرفت که خود میراث مبارزات سیاسی - اجتماعی دوره مشروطه بود. لرستان بدون داشتن شرایط مناسب و آمادگی لازم جهت دگرگونی‌های دوره مشروطه این تحولات را گذراند. در نتیجه از دستاورد اهداف مشروطه و حتی از داشتن وکیل در مجلس شورای ملی محروم ماند، اما الگوی این نوع تغییر در سطح کشور مردم لرستان را به اندیشه پیشرفت و تأمل در عقب‌ماندگی استان خود سوق داد.

بر اساس نظریه نوسازی، دوره پهلوی اول با احداث خطوط ارتباطی و تأسیس نهادها، ادارات، و مراکز آموزشی تحولی آرام به سمت رشد شهرنشینی و افزایش نسبی نرخ باسوادی، و ... در ایران و لرستان داشت. تحولات سیاسی - اجتماعی ایران در دوران پهلوی دوم و به‌ویژه مبارزه برای ملی شدن صنعت نفت ایران و آزادی نسبی دوره نخست‌وزیری مصدق انگیزه و بستری برای مشارکت سیاسی - اجتماعی در ایران و مناطقی نظیر لرستان را فراهم کرد. نشریات محلی لرستان مجالی برای پرداختن به توسعه و مشکلات و موانع آن و اصلاحات موردنظر در استان یافتند.

جدول ۵ نشان می‌دهد که توجه به شاخصه سیاسی با ۴۰ درصد بیش‌ترین بسامد را در محتوای نشریات داشته است. این مسئله ناشی از هم‌زمانی انتشار نشریات با آزادی نسبی سیاسی احزاب در دوره نخست‌وزیری مصدق و نیز جریانات مربوط به برگزاری انتخابات مجلس هفدهم است. در این بررسی، ۲۰ درصد از محتوای نشریات به توسعه فرهنگی، ۲۳ درصد توسعه اجتماعی، و ۱۶ درصد به شاخصه اقتصادی پرداخته‌اند، اما مسائل و موانع فرهنگی به‌عنوان یکی از کلیدی‌ترین موانع توسعه در استان قلمداد شده است.

جدول ۵. توزیع فراوانی شاخصه‌های چهارگانه توسعه در نشریات لرستان

ردیف	شاخصه‌های توسعه	فراوانی	درصد
۱	توسعه اقتصادی	۴۴	۱۶/۸۳
۲	توسعه سیاسی	۱۰۷	۴۰/۶۸
۳	توسعه اجتماعی	۵۷	۲۳/۶۷
۴	توسعه فرهنگی	۵۵	۲۰/۹۱
	جمع	۲۶۳	۱۰۰ درصد

به این ترتیب، رویکرد نویسندگان نشریات لرستان به توسعه و توسعه محلی مطابق با درون‌زا بودن توسعه و دیدگاه نوسازی قابل تبیین است. این نشریات نگاهی واقع‌بینانه به مسائل استانی داشته و مانند صاحب‌نظران نظریه‌نوسازی ریشه توسعه را در ساخت‌ها، نهادها، و تحولات تدریجی و فرهنگی جست‌وجو کرده‌اند و با انتقاد از وضع موجود به ارائه راه‌کار دست زدند. آن‌ها انتقادی تند به قشر سنتی و زمین‌داران فئودال داشته‌اند. هم‌چنین معیشت کوچ‌روی را غیراقتصادی دانسته بر یک‌جانشینی، لزوم کشاورزی مکانیزه، بهره‌برداری از منابع طبیعی استان، و احداث کارخانه‌ها تأکید می‌ورزیدند.

در محتوای نشریات محلی لرستان، علاوه بر عامل اقتصادی و سیاسی بر نقش عامل فرهنگی بر توسعه استانی نیز اشاره شده است. البته نشریات محلی صرفاً وجود مدارس و مراکز آموزشی را در ارتقای فرهنگی استان کافی ندانسته و رفع مشکلات اقتصادی خانواده‌ها را یکی از لوازم ضروری برای نیل به تحول در حوزه فرهنگ به‌شمار آورده‌اند.

پاره‌ای از عوامل، نظیر پایین‌بودن دامنه مخاطبان نشریات، شرایط نامساعد اقتصادی و کاهش درآمدهای ارزی دولت در این برهه زمانی، و موانع فرهنگی و اجتماعی تلاش نویسندگان جهت تأثیرگذاری در کنش اجتماعی آن عصر و رواج اندیشه‌های پیشرفت و توسعه را در استان لرستان کم‌اثر می‌کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. این نشریه در سال ۱۳۳۰ در خرم‌آباد با مدیریت برهان زمان‌پور منتشر می‌شد (قاسمی: ۱۳۸۷: ۱۷۳).
۲. این نشریه به مدیریت روح‌الله قاضی‌زاده در سال ۱۳۳۰ در خرم‌آباد منتشر می‌شد (همان).
۳. این نشریه با مدیریت علی گلشن در سال ۱۳۳۴ در خرم‌آباد منتشر می‌شد (همان: ۱۱۰۴).
۴. این نشریه در سال ۱۳۳۱ توسط علی گلشن در خرم‌آباد منتشر می‌شد (همان).
۵. این نشریه در سال ۱۳۳۰ با مدیریت احمد ایلامی منتشر می‌شد (همان: ۱۷۳).
۶. این نشریه در سال ۱۳۳۲ با مدیریت حسام‌الدین ضیا در خرم‌آباد منتشر می‌شد (همان).
۷. این نشریه در ۱۳۳۰ به مدیریت سیدعلی کشفی در خرم‌آباد منتشر می‌شد (همان).
۸. این نشریه در سال ۱۳۳۰ با مدیریت علی‌اصغر فشنگ‌چی در خرم‌آباد منتشر می‌شد (همان).

کتابنامه

نشریات

- امید عشایر (۶ شهریور ۱۳۳۱)، س ۱، ش ۱۳.
- روزنامه مجلس (۱۳ ذی قعدة ۱۳۲۶ ق ب)، س ۲، ش ۱۳.
- روزنامه مجلس (۱۵ صفر ۱۳۲۶ ق الف)، س ۲، ش ۷۶.
- زبان لرستان (۹ مرداد ۱۳۳۰ الف)، س ۱، ش ۱.
- زبان لرستان (۱۶ مرداد ۱۳۳۰ ب)، س ۱، ش ۲.
- زبان لرستان (۳۰ مرداد ۱۳۳۰ پ)، س ۱، ش ۴.
- صدای لرستان (۱۳۳۰ الف)، س ۱، ش ۱.
- صدای لرستان (۱۳۳۰ ب)، س ۱، ش ۲.
- صدای لرستان (۱۳۳۰ پ)، س ۱، ش ۴.
- صدای لرستان (۱۳۳۰ ت)، س ۱، ش ۸.
- صدای لرستان (۱۳۳۰ ث)، س ۱، ش ۱۶.
- طلیعه لرستان (۱۳۳۰ الف)، س ۱، ش ۱.
- طلیعه لرستان (۲ آبان ۱۳۳۰ ب)، س ۱، ش ۲.
- طلیعه لرستان (۹ آبان ۱۳۳۰ پ)، س ۱، ش ۳.
- طلیعه لرستان (۱۶ آبان ۱۳۳۰ ت)، س ۱، ش ۴.
- طلیعه لرستان (۲۲ آبان ۱۳۳۰ ث)، س ۱، ش ۵.
- طلیعه لرستان (۳۰ آبان ۱۳۳۰ ج)، س ۱، ش ۶.
- طلیعه لرستان (۱۶ آذر ۱۳۳۰ چ)، س ۱، ش ۷.
- فروغ لرستان (۱۳۳۰)، س ۱، ش ۶.
- لرستان جوان (۱۳۳۰ الف)، س ۱، ش ۳.
- لرستان جوان (۱۳۳۰ ب)، س ۱، ش ۵.
- ندای فرهنگ خرم‌آباد (۱۳۳۰ الف)، س ۱، ش ۲.
- ندای فرهنگ خرم‌آباد (۱۳۳۰ ت)، س ۱، ش ۷.
- ندای فرهنگ خرم‌آباد (۱۳۳۰ ث)، س ۱، ش ۹.
- ندای فرهنگ خرم‌آباد (۱۳۳۰ ج)، س ۱، ش ۱۳.

- ندای فرهنگ خرم‌آباد (۱۳۳۰ ج)، س ۱، ش ۲۵.
ندای گلشن (۱۳۳۳)، س ۱، ش ۵.
ندای گلشن (۱۳۳۴)، س ۲، ش ۱۸.
ندای فرهنگ خرم‌آباد (۱۳۳۰ ب)، س ۱، ش ۳.
ندای فرهنگ خرم‌آباد (۱۳۳۰ پ)، س ۱، ش ۵.

کتاب و مقالات

- آبراهامیان، یراوند (۱۳۹۲)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- اتابکی، تورج (۱۳۷۶)، *آذربایجان در ایران معاصر*، ترجمه محمدکریم اشراقی، تهران: توس.
- ازکیا، مصطفی (۱۳۸۱)، *جامعه‌شناسی توسعه*، تهران: کلمه.
- ازکیا، مصطفی (۱۳۸۷)، *جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران*، تهران: اطلاعات.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹)، *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران و دوره قاجاریه*، تهران: زمینه.
- باردن، لورنس (۱۳۷۴)، *تحلیل محتوا*، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمینی‌دوزی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- برک، پیتر (۱۳۹۰)، *تاریخ و نظریه اجتماعی*، ترجمه غلام‌رضا جمشیدی‌ها، تهران: دانشگاه تهران.
- برو، یان روکس (۱۳۷۰)، *جامعه‌شناسی توسعه: نظریه‌های توسعه‌نیافتگی*، ترجمه مصطفی ازکیا، با همکاری محمدسعید ذکایی، تهران: توسعه.
- حائری، عبدالهادی (۱۳۶۸)، *تاریخ جنبش‌ها و تکاپوهای فراماسون‌گری در کشورهای اسلامی*، مشهد: آستان قدس رضوی.
- حسینی، احمد (۱۳۹۰)، «مسائل و موانع توسعه استان لرستان»، پژوهش اجتماعی، دوره ۴، ش ۱۳.
- حسینی، محمد (۱۳۷۷)، «انجمن اخوت: طریقت و سیاست»، تاریخ معاصر ایران، س ۲، ش ۶.
- حیدرپور کلیدسر، محمد و دیگران (۱۳۹۶)، «واکاوی موانع فرهنگی توسعه سیاسی در ایران (عصر پهلوی دوم)»، مطالعات فرهنگ - ارتباطات، دوره ۱۸، ش ۴۰.
- رجب‌زاده، احمد (۱۳۷۸)، *جامعه‌شناسی توسعه*، تهران: سلمان.
- روشه، گی (۱۳۶۶)، *تغییرات اجتماعی*، ترجمه منصور وثوقی، تهران: نی.
- زاهدی اصل، محمد (۱۳۸۱)، *مبانی رفاه اجتماعی*، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- سریع‌العلم، محمود (۱۳۷۲)، *عقل و توسعه‌نیافتگی*، تهران: سفیر.

بررسی رویکرد نشریات لرستان ... (قربانعلی کنارودی و محمدعلی جودکی) ۲۹۳

- شیخ‌زاده، حسین (۱۳۸۴)، *نخبگان و توسعه در ایران*، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- صدر هاشمی، محمد (۱۳۶۳)، *تاریخ جراید و مجلات ایران*، اصفهان: کمال.
- عبداللهی، محمد و فیروز راد (۱۳۸۸)، «بررسی روند تحول و موانع توسعه سیاسی در ایران (۱۳۰۴-۱۳۸۲)»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۱۰، ش ۱.
- عظیمی، فخرالدین (۱۳۸۷)، *بحران دموکراسی در ایران ۱۳۳۲-۱۳۲۰*، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و بیژن نوذری، تهران: آسیم.
- فراگزر، برت گ. (۱۳۷۷)، *خاطرات نویسی ایرانیان*، ترجمه مجید جلیلود رضایی، تهران: علمی و فرهنگی.
- فلاحی سیف‌الدین، علی، علی امیری، و داراب ولی‌زاده (۱۳۹۳)، «ریشه‌های توسعه‌نیافتگی سیاسی در استان لرستان»، *فصل‌نامه تاریخ*، دوره ۹، ش ۳۵.
- قاسمی، فرید (۱۳۷۰ الف)، «تاریخچه مطبوعات لرستان»، *مجله رسانه*، ش ۸.
- قاسمی، فرید (۱۳۷۰ ب)، *تاریخ روزنامه‌نگاری ایران*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- قاسمی، فرید (۱۳۷۸)، *خرم‌آبادشناسی*، خرم‌آباد: افلاک.
- قاسمی، فرید (۱۳۸۷)، *پیشینه ارتباطات و تاریخ مطبوعات خرم‌آباد*، خرم‌آباد: سیفا.
- قاسمی، فرید (۱۳۹۰)، *اسناد خرم‌آباد*، تهران: کتاب‌خانه، موزه، و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۵)، *اقتصاد سیاسی ایران: از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی*، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
- کدی، نیکی. آر. (۱۳۸۷)، *ایران دوران قاجار و برآمدن رضاخان (۱۳۰۴-۱۱۷۵)*، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
- کرونین، استفانی (۱۳۸۳)، *شکل‌گیری ایرن نوین: دولت و جامعه در دوران رضاشاه*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: جامی.
- نراقی، یوسف (۱۳۷۹)، *توسعه و کشورهای توسعه‌نیافته*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- والی‌زاده معجزی، محمدرضا (۱۳۸۰)، *تاریخ لرستان روزگار قاجار*، تصحیح حسین والی‌زاده معجزی و محمد والی‌زاده معجزی، تهران: حروفیه.
- والی‌زاده معجزی، محمدرضا (۱۳۸۲)، *تاریخ لرستان روزگار پهلوی*، تصحیح حسین والی‌زاده معجزی و محمد والی‌زاده معجزی، تهران: حروفیه.
- ویلسن، آرنولد تالبوت (۱۳۶۳)، *سفرنامه ویلسن یا تاریخ سیاسی و اقتصادی جنوب غربی ایران*، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران: وحید.

- Coxhead, Ian (2008), "Economic Development and the Enviormen", in: *The New Palgrave Dictionary of Economics*, S. N. Durlauf and L. E. Blume (eds.), New York: Macmillan.
- Gilchrist, Alison (2009), *The well-connected Community: A Networking Approach to Community Development*, Bristol: Policy and Bristol University.